

Юлія КЕРНЯКЕВИЧ-ТАНАСІЙЧУК

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9165-2818>

Олег ЄГРЕШІЙ

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0639-910X>

КРИМІНАЛЬНІ СПРАВИ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ ЯК ПЕРШОДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ: МЕТОДОЛОГІЧНІ АКЦЕНТИ

Російсько-українська війна 2014–2025 рр. «підняла на поверхню» низку важливих соціокультурних питань адже російська федерація (рф) як не як є прямим спадкоємцем Радянського Союзу і її дії постають як своєрідне віддзеркалення національної політики її попередника. Бачимо, що у сучасних умовах рф продовжує проводити репресивну політику над мирним українським населенням, яке знаходиться на окупованій території, перманентно обстрілює об'єкти культурної спадщини України. Як зазначають українські правозахисники, «тільки в жовтні 2024 р. на окупованих територіях силові органи окупаційного режиму порушили стосовно громадян України 231 кримінальну справу. З них на ТОТ Луганської області – 68 кримінальних справ; на окупованій частині Донецькій області – 72 кримінальні справи; на ТОТ Запоріжжя – 54, на ТОТ Херсонщини – 37. Кримінальні справи проти громадян України порушуються за такими статтями Кримінального кодексу РФ: «Публічні заклики до здійснення терористичної діяльності», «Участь у терористичній організації», «Неповідомлення до органів влади, уповноважених розглядати повідомлення про злочин, про осіб, які за достовірно відомими відомостями вчиняють або вчинили злочин» і таке інше» [12].

Якщо аналізувати поняття «кримінальна справа» з точки зору юриспруденції, то, слід відзначити, що на законодавчому рівні – у Кримінальному процесуальному кодексі України воно вживається у якості синоніму до категорії «матеріали кримінального провадження». Так, з огляду на положення ч. 1 ст. 317 Кримінального процесуального кодексу України матеріалами кримінального провадження (кримінальною справою) є: «документи, інші матеріали, надані суду під час судового провадження його учасниками, судові рішення та інші документи і матеріали, що мають значення для цього кримінального провадження, долучаються до обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності» [7].

У навчально-науковій літературі побутує термінопоняття «кримінальна справа». До прикладу, як зазначає дослідник В. М. Тертишник: «кримінальна

справа – це систематизована сукупність протоколів слідчих дій, матеріалів технічного документування, речових доказів, висновків експертів та інших доказових матеріалів і юридичних документів, які мають значення для здійснення правосуддя» [11, с. 399]. Матеріали кримінальної справи виконують доказову та правозастосувальну функцію. Вони забезпечують можливість здійснення процесуального контролю, захисту учасниками процесу своїх прав і законних інтересів, виступають необхідною умовою правосуддя [11, с. 399–400].

У контексті майбутнього скликання Міжнародного кримінального суду над росією (до компетенції якого входить покарання осіб, відповідальних за геноцид, воєнні злочини і злочини проти людяності) постає резонна потреба історичного екскурсу задля пошуку і відтворення схожих обставин та епізодів за участю радянських правоохоронних органів. Тим самим вірогідно з'явиться можливість відтворити схожі історичні сюжети та епізоди за участю радянських спецслужб стосовно українського населення різних регіонів. Видається що цей сегмент варто розглядати не лише у юридичному фокусі, а й соціокультурному.

Це питання, на нашу думку, є дотичним до іншого – антропоцентричного, бо спроможне відтворювати («регенерувати») історичну людину, яка не претендує за усталеними академічними характеристиками на «відому» чи «видатну». Йдеться про так званих «малих» («непримітних»), тобто невідомих широкому загалові людей, які в різні історичні відтинки волею обставин опинялися віч-на-віч із радянським тоталітарним режимом і в особливий спосіб, так би мовити, опозиціонували йому. Біографії цих людей спроможні якраз відтворювати історики-повсякденці (тобто ті, що вивчають повсякденне життя минулих поколінь), які в канві свого методологічного інструментарію вивчають життєдіяльність «малих» людей в умовах «пограничних ситуацій» – тобто війн, революцій, окупацій, переслідувань тощо.

До слова, методологічні принципи історії повсякденності як окремого наукового напрямку історичної науки значно урізноманітнили пошуковий інструментарій, запровадивши новий пошуковий метод – «не просіяти жодної зернини» («Do not loose any grain» which means «do not loose any single detail»). Цей метод передбачає уважніший та цілісніший підхід до вивчення історичної людини як такої, вивчення аж до найменших життєвих подробиць її діяльності. Крім того цей метод спонукає до глибшого пошуку і осмислення джерел особового походження: нотаток для пам'яті, щоденників, епістолярію, періодичної і неперіодичної преси тощо. Кримінальні (карні) справи у порівнянні з вищезазначеними пам'ятками не мають характерних відбитків авторської індивідуальності оскільки записи у кримінальних справах створювалися зазвичай стенографісткою «під диктовку» слідчого, який проводив допит. Записи у карних справах записувалися переважно не за бажанням обвинуваченого (тобто не для закарбування в пам'яті), а «для протоколу». Ведемо до того, що історик, який має справу з цим першоджерелом не може читати «між рядками» автора, визначати його малорозбірливий почерк, як дослідник «відчувати автора» через скорочення слів, три крапки, вживання архаїзмів, латинізмів тощо. Натомість

свідчення арештантів карних справ як правило приховують страх, погрози та інші моральні переслідування [4, с. 149]. Тексти кримінальних справ (навіть ті, які не набиралися машиністом, а писалися вручну) напруги цього умовного діалогу врахувати не можуть. Саме до компетенції стенографістів входило перифразування, редагування чи ретушування текстів, зміни акцентів тощо.

Разом із тим, кримінальні справи як першоджерела мають свої переваги перед іншими історичними пам'ятками. Вони спроможні «вихоплювати із життя» історичних людей факти, які переважно в традиційних першоджерелах не помічаються, сприймаються переважно як другорядні (обставини арешту осіб, опис їхнього майна, подробиці проведення обшуку помешкань, словесний портрет ув'язнених, анкета підсудних, особливості проведення допитів, різноманітні характеристики на цих людей, медичні довідки, виписки із протоколів вироків тощо).

До переваг історії повсякденності як окремого напрямку гуманітаристики вчені слушно відносять уважніший і до певної міри різносторонніший аналіз [3; 5; 13]. Для історії повсякденності «непримітний фрагмент», простий уривок із життя простої людини має часом більше значення аніж «видатні дати» з біографії, які залишатимуться у пам'яті нащадків на довгий час [1; 14]. Значною мірою тому, що цей непримітний фрагмент нерідко говорить значно промовистіше про вдачу людини, її зовнішність, тяжіння, зацікавлення, риси характеру, етос (спосіб мислення) аніж загальноприйняті для широкого загалу документи [13, с. 8].

Меншою мірою історики-повсякденці теоретизують навколо можливостей використання як ресурсу для вивчення повсякденного життя кримінальних справ, які були заведені радянськими спецслужбами проти осіб громадянська позиція яких виразно дисонувала із загальноприйнятими на той час стандартами. До певної міри зрозуміти ці своєрідні лакуни можна, бо тривалий час навіть у пострадянську пору ці кримінальні справи були недоступними або свого роду напівдоступними до науковців. Цілісніше ознайомлення із пізнавальним ресурсом цього першоджерела відбулося вже після подій Євромайдану (2013 – 2014 рр.), що значною мірою і уможливило доступність до кримінальних справ істориків [2; 15].

Бузумовно кримінальні справи як першоджерела містять також вагомий потенціал для вивчення повсякденного життя історичних людей. Попри свою характерну «кримінально-процесуальну заангажованість» вони надають історикам цінні відомості про умови життя людей, змальовують окремі віхи їхньої діяльності, які як правило залишаються за кадром традиційних розвідок. Частіше-густо вітчизняна історіографія ці документи недооцінює передусім через їх суб'єктивність, використовуючи почасти як додатково-ілюстративні (уміщують наприкінці книг чи статей як промовисті додатки тощо). Через це їх «затавровують» як «нерепрезентативні», «заідеологізовані», «вузькопублічні» (нібито призначені не для науковців чи широкого загалу, а виключно для правоохоронних органів) та ін. [4].

Тим самим вдається «підняти на поверхню» обставини арешту священнослужителів, подробиці здійснення обшуку помешкань, анкета підсудних, нюанси проведення допитів, виписки із протоколів вироків тощо. Через такі сюжети цілком вірогідно уявити повніше історичну епоху, зрозуміти особливість взаємин між державою і громадянином у певний історичний відтинок.

Окреме методологічне питання – «знеособлення історії» в умовах постмодерної дійсності. У розвитку сучасної технологічної доби, появи нових, подекуди контрверсійних ідеологій (гендерної, ЛГБТ-мислення, «wouk culture», «beautiful life» динамічного розвитку III акцент мислення людини скеровується на радощі, задоволення, досягнення виключно земного життя, що йде в розріз відвічним світоглядним християнським установкам); появи пермісивізму (виховання дітей «без табу»), сексизму, ювенальної юстиції криється двійне дно. Людина, котра сповідувала/сповідує традиційні цінності почувається за таких умов часом дезорієнтованою, нерідко саме в минулому шукає відповіді на виклики сучасності. Звідси особливого звучання набуває проблема збереження «автентичності» людини (традиційного штабу поведінкових стереотипів, які усталилися багатолітньою християнською традицією, збереження історико-культурної спадщини, яка плекалася багатьма поколіннями українців. Пошук «справжньої людини», «людини яка страждає» усе частіше привертає увагу сучасної світової філософської та історіософської думки.

Думається, що прискіпливе дослідження кримінальних справ, заведених радянськими правоохоронними органами на маловідомих/невдомих історичних людей спроможне відповідним чином «париувати», йти в руслі досліджень історії повсякденності, розкрити окремі пограничні ситуації із життя «малих» людей. Відтак спроможне «на індивідуальному рівні» запропонувати нові сюжети та вектори поведінкових стереотипів людини н сучасному етапі.

1. Коляструк О. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. 2008. № 14. С. 259–264.
2. Коляструк О. Декомунізація та проблеми дерадянзації – з позицій повсякденності. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. 2019. Вип. 24. С. 523. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Uxxs_2019_24_42
3. Коляструк О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 145–153.
4. Коляструк О. (Екстра)ординарність повсякденного життя в умовах Великого терору: норми vs аномалії?. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2018. № 1 (49). С. 99.
5. Коляструк О. Історія повсякденності в сучасній українській історіографії. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. 2012. № 17. С. 5–9.
6. Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 174–184.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI05. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 25.01.2025).

8. Лукашевич О. М. & Нагайко Т. Ю. (Упорядники). *Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук, конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.* – Переяслав-Хмельницький, 2010. 246 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0002281>.
9. Підгасцький, В. (2005). *Мікроісторія: варіант окреслення пізнавального простору у прикладенні до історії України XX ст. Матеріали V конгресу МАУ.* С. 358–378.
10. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія.* 2021. 7/49. 366 с. URL: <http://phh.dspu.edu.ua/issue/view/14156>
11. Тертишник В.М. *Кримінальна справа. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемишченко (голова редкол.) та ін. Київ: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана. 2001. Т. 3. 792 с.*
12. У 2024 році росіяни значно посилили репресії проти українців на ТОТ, - правозахисники. URL: <https://cs.detector.media/community/texts/186340/2024-11-19-u-2024-rotsi-rosiyany-znachno-posylyly-represii-proty-ukraintsiv-na-tot-pravozakhysnyku/> (дата звернення: 25.01.2025).
13. Удод. О. *Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії. Краєзнавство.* 2010. Ч. 3. С 6–9.
14. Удод. О. *Методологічні проблеми історії повсякденності. Матеріали V конгресу МАУ.* 2005. С. 379–386.
15. Удод О. *Медійна історія та професійна репутація історика.* URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/182340/10-Udod.pdf?sequence=1>

Юлія Кернякевич-Танасійчук, Олег Єгreshій. Кримінальні справи радянських спецслужб як першоджерело з історії повсякденності: методологічні акценти

У статті тандем авторів намагається проаналізувати кримінальні справи радянських спецслужб як першоджерело з історії повсякденності. Автори прагнуть виокремити методологічний інструментарій при дослідженні цього виду першоджерел. Констатується, що російсько-українська війна 2014–2025 рр. «підняла на поверхню» низку важливих соціокультурних питань адже Російська Федерація є прямим спадкоємцем Радянського Союзу і її дії постають як своєрідне віддзеркалення національної політики її попередника. Стверджується, що поняття «кримінальна справа» з точки зору юриспруденції (у Кримінальному процесуальному кодексі України) вживається у якості синоніму до категорії «матеріали кримінального провадження». Термінопоняття «кримінальна справа» побутує здебільшого у навчально-науковій літературі. Автори зазначають, що матеріали кримінальної справи виконують доказову та правозастосувальну функцію.

Водночас, на їхню думку це питання є дотичним до іншого – антропоцентричного, бо спроможне відтворювати історичну людину, яка не претендує за усталеними академічними характеристиками на «відому» чи «видатну». Біографії цих людей, на думку авторів статті, спроможні відтворювати історики, які вивчають повсякденне життя минулих поколінь, тобто «історики-повсякденці». Саме вони в канві свого методологічного інструментарію вивчають життєдіяльність «малих» людей в умовах «пограничних

ситуацій» – тобто війн, революцій, окупацій, переслідувань тощо. Методологічні принципи історії повсякденності як окремого наукового напрямку історичної науки, на думку авторів статті, значно урізноманітнили пошуковий інструментарій, запровадивши новий пошуковий метод – «не просіяти жодної зернини» («Do not loose any grain» which means «do not loose any single detail»). Цей метод передбачає уважніший та цілісніший підхід до вивчення історичної людини як такої, вивчення аж до найменших життєвих подробиць її діяльності. Разом із тим, на думку авторів, кримінальні справи як першоджерела мають свої переваги перед іншими історичними пам'ятками – вони спроможні «вихоплювати із життя» історичних людей факти, які переважно в традиційних першоджерелах не помічаються, сприймаються переважно як другорядні.

Ключові слова: кримінальна справа, радянські спецслужби, першоджерело, історія повсякденності, методологія, «мала людина».

Yulia Kernyakevich-Tanasiychuk, Oleg Yegreshiy. Criminal cases of Soviet special services as a primary source for the history of everyday life: methodological accents

In the article, the tandem of authors attempts to analyze the criminal cases of the Soviet special services as a primary source on the history of everyday life. The authors seek to identify methodological tools for studying this type of primary sources. It is stated that the Russian-Ukrainian war of 2014–2025 “raised to the surface” a number of important socio-cultural issues, since the Russian Federation is the direct successor of the Soviet Union and its actions appear as a kind of reflection of the national policy of its predecessor. It is argued that the concept of “criminal case” from the point of view of jurisprudence (in the Criminal Procedure Code of Ukraine) is used as a synonym for the category of “materials of criminal proceedings”. The term “criminal case” is used mostly in educational and scientific literature. The authors note that the materials of a criminal case perform an evidentiary and law enforcement function.

At the same time, in their opinion, this issue is tangential to another – anthropocentric, because it is capable of reproducing a historical person who does not claim to be “famous” or “outstanding” according to established academic characteristics. The biographies of these people, in the opinion of the authors of the article, are capable of reproducing historians who study the everyday life of past generations, that is, “everyday historians”. It is they who, within the framework of their methodological tools, study the life of “small” people in conditions of “borderline situations” – that is, wars, revolutions, occupations, persecutions, etc. The methodological principles of the history of everyday life as a separate scientific direction of historical science, in the opinion of the authors of the article, have significantly diversified the search tools, introducing a new search method – “do not loose any grain” which means “do not loose any single detail”. This method involves a more careful and holistic approach to the study of a historical person as such, studying down to the smallest details of his life. At the same time, according to the authors, criminal cases as primary sources have their advantages over other historical monuments - they are able to «snatch from the lives» of historical people facts that are mostly not noticed in traditional primary sources, perceived mainly as secondary.

Keywords: criminal case, Soviet special services, primary source, history of everyday life, methodology, «little man».